

ДОГОВІР У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЗА УЧАСТЮ СПОЖИВАЧІВ

УДК 347.44

Механізм цивільно-правового регулювання виконує функцію обслуговування, забезпечення реалізації власне процесу правового регулювання цивільних відносин, приводить його до руху. Тому ефективність правового регулювання договірних відносин загалом, та договірних відносин за участю споживачів зокрема, зумовлюється ефективністю механізму правового регулювання та елементів, що його утворюють. Як зауважує С.О. Погрібний, сама норма не здатна втілитись в життя і для цього необхідна ціла надскладна інструментальна система, яка перетворює цю норму із сфери належного (мета правового регулювання, втілена в нормах) у сферу суцього (відповідність суспільних відносин вимогам норми) [1, С. 37].

Слід зазначити, що проблематика категорії механізму правового регулювання цивільних правовідносин не є новою для наукових досліджень, однак не втрачає своєї актуальності. Важливі аспекти зазначеної проблематики були підняті у наукових працях В.А. Васильєвої, О.В. Дзери, І.Р. Калаура, Н.С. Кузнєцової, В.В.Луця, С.О. Погрібного, Н.В. Федорченко та інших, проте дослідження механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів та його структурних елементів у сучасній науковій літературі не проводилося.

Метою статті є аналіз структурних елементів механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів, їх характеристика та визначення ролі договору у цьому механізмі.

У сучасній юридичній науці виокремлюють два підходи до визначення елементів механізму правового регулювання, зокрема: широкого, що характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у впорядкуванні суспільних відносин (норми права, нормативно-правовий акт, юридичні факти, пра-

вовідносини, тлумачення, реалізація права, законність, правосвідомість, правова культура, правомірна поведінка, протиправна поведінка, юридична відповідальність), та вузького, який включає лише елементи, які становлять основу регулятивної функції права (норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізація права, законність) [2, С. 100].

Структура механізму правового регулювання не може бути універсальною і єдиною для публічного, і для приватного права. Саме тому з врахуванням пріоритетності саморегулювання договірних відносин виділяють такі елементи механізму їх правового регулювання: норма права, що регулює цивільні відносини; юридичний факт; суб'єктивні юридичні права та обов'язки, які мають суб'єкти правовідносин, що виникли на підставі юридичного факту; здійснення суб'єктивних юридичних прав та виконання суб'єктивних юридичних обов'язків; захист порушених цивільних прав та обов'язків [1, С. 44].

Першим елементом механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів є нормативна основа такого регулювання, тобто створювані державою норми права (Закони України «Про захист прав споживачів» та Цивільний кодекс України, а також інші акти цивільного законодавства, які регулюють окремі види договірних зобов'язань за участю споживачів, наприклад, «Про споживче кредитування» та ін.).

Роль норми права у механізмі правового регулювання договірних відносин за участю споживача полягає в тому, щоб визначити коло учасників цих відносин; встановити зміст правовідносин за участю споживачів; розкрити саме правило поведінки, а також визначити обставини, за яких варто ним керуватися; передбачити державно-примусові заходи, що можуть бути застосовані у разі невиконання юридичних обов'язків.

Другим елементом механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів є юридичні факти. Слід погодитись з Н.С. Кузнецовою, яка зазначає, що юридичні факти є важливою складовою частиною механізму цивільно-правового регулювання, оскільки саме через них здійснюється переведення

загальнообов'язкових правил поведінки з нормативної площини у сферу конкретних суспільних відносин, саме вони запускають процес реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, створюючи правовідносини [3, С. 44]. Юридичним фактом, який слугує підставою появи та функціонування правовідносин за участю споживачів, а також конкретизації суб'єктивних прав та обов'язків учасників цих відносин є договір.

Третім елементом механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів є комплекс цивільних прав та обов'язків споживачів та суб'єктів підприємницької діяльності (продавцем, виконавцем, наймодавцем, виготовлювачем) як учасників відповідних відносин, що виникають на підставі договору.

Четвертим елементом механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів є реалізація норм права, а також суб'єктивних цивільних прав та обов'язків. Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків полягає у вольовій поведінці учасників споживчих правовідносин відповідно до тих ідеальних моделей, які закладені в договірних положення або нормах законодавства.

У випадку невиконання або неналежного виконання умов споживчого договору механізм правового регулювання договірних відносин за участю споживачів доповнюється п'ятим елементом – захистом суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників споживчих правовідносин.

Як справедливо зазначається у юридичній літературі, принциповою особливістю механізму правового регулювання договірних відносин є наявність в ньому договору та характер його взаємодії із законом [4, С. 26].

Юридичним фактом, який слугує підставою появи та функціонування правовідносин за участю споживачів, а також конкретизації суб'єктивних прав та обов'язків учасників цих відносин є договір. Як зазначає І.Р. Калаур, у теперішньому правовому порядку договір виконує подвійну функцію в механізмі правового регулювання: з одного боку, він виконує роль юридичного факту,

будучи імпульсом динаміки відносин між його сторонами, а з іншого – регулює вказані відносини [4, С. 31-32].

Як юридичний факт, договір за участю споживача (договір купівлі-продажу, договір найму, договір підряду чи договір про надання послуг), є важливим інструментом реалізації прав учасників відносин, які ним опосередковуються. Однак основна особливість договору як юридичного факту в тому, що він не тільки перетворює приписи законодавства у площину конкретних правовідносин, а створює умови, за яких суб'єкти договору своєю волею створюють суб'єктивні права і обов'язки, навіть тоді, коли законодавство не визначає змісту їх дій або передбачає лише загальні напрямки і межі правового регулювання, дозволяючи конкретизувати відносини на розсуд контрагентів [4, С. 32].

В.В. Луць акцентував на феноменальній ролі договору, яка полягає в тому, що його регулятивний вплив на інші елементи цього механізму проявляється по суті впродовж усього процесу правового регулювання цивільних договірних відносин. Передусім, правова модель майбутніх договірних стосунків осіб закладається у нормах права та інших соціальних регуляторах (мораль, звичаї ділового обороту, релігійні канони тощо). Договір є індивідуальним правовим актом, у якому абстрактна модель стосунків осіб, окреслена в загальних рисах у законі, наповнюється конкретним змістом, набирає своєї «плоті і крові» [5, С. 95].

М.М. Сібільов визначає дві моделі правового регулювання договірних відносин – внутрішнє регулювання (саморегулювання) та зовнішнє (державне регулювання). Перша модель полягає у тому, що сторони можуть скористатися наданою їм можливістю саморегулювання і обмежити коло умов договору лише ініціативними умовами. Друга модель полягає у тому, що сторони можуть погодитися на регулювання договірних відносин на підставі імперативних приписів, вміщених в актах цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, укладеного ними [6, С. 41-42].

У науковій літературі справедливо стверджується, що визначення сутності договору як самостійного регулятора елемента механізму правового регулювання здійснюється через аналіз осо-

близькості співвідношення актів цивільного законодавства і договору, зазначених ст. 6 ЦК України [7, С. 120-121].

Значення та місце договору у правовому регулюванні договірних відносин за участю споживачів виражається у еквіваленті співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів цих відносин. Дане співвідношення ґрунтується на трьох основних положеннях, які закріплені у ст. 6 ЦК України:

- сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами;
- сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд;
- сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Особливе місце для встановлення співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів договірних відносин за участю споживачів належить умовам договору, що обмежують права споживачів (несправедливим умовам), перелік яких міститься у ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» [8]. Відповідно до згаданої норми, умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживачу.

Таким чином, проаналізувавши норму статті 18 Закону України «Про захист прав споживачів», можна зробити висновок, що умови договору кваліфікуються як несправедливі, якщо вони, по-перше, порушують принцип добросовісності (п.6 ч. 1 ст. 3, ч. 3 ст. 509 ЦК України); по-друге, призводять до істотного дисбалансу договірних прав та обов'язків сторін; по-третє, завдають шкоди споживачеві.

У ч.3 ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» міститься невичерпний перелік умов, які є несправедливими, зо-

крема, це умови договору про: звільнення або обмеження юридичної відповідальності продавця (виконавця, виробника) у разі смерті або ушкодження здоров'я споживача, спричинених діями чи бездіяльністю продавця (виконавця, виробника); виключення або обмеження прав споживача стосовно продавця (виконавця, виробника) або третьої особи у разі повного або часткового невиконання чи неналежного виконання продавцем (виконавцем, виробником) договірних зобов'язань, включаючи умови про взаємозалік, зобов'язання споживача з оплати та його вимог у разі порушення договору з боку продавця (виконавця, виробника); встановлення жорстких обов'язків споживача, тоді як надання послуги обумовлене лише власним розсудом виконавця; надання можливості продавцю (виконавцю, виробнику) не повертати кошти на оплату, здійснену споживачем, у разі відмови споживача укласти або виконати договір, без встановлення права споживача на одержання відповідної компенсації від продавця (виконавця, виробника) у зв'язку з розірванням або невиконанням ним договору; встановлення вимоги щодо сплати споживачем непропорційно великої суми компенсації (понад п'ятдесят відсотків вартості продукції) у разі невиконання ним зобов'язань за договором; надання продавцю (виконавцю, виробнику) права розірвати договір із споживачем на власний розсуд, якщо споживачеві таке право не надається; надання продавцю (виконавцю, виробнику) права не повертати кошти на оплату ненаданої продукції у разі розірвання договору з ініціативи продавця (виконавця, виробника); надання продавцю (виконавцю, виробнику) права розірвати договір, укладений на невизначений строк із споживачем без повідомлення його про це, крім випадків, установлених законом; обмеження відповідальності продавця (виконавця, виробника) стосовно зобов'язань, прийнятих його агентами, або обумовлення прийняття ним таких зобов'язань додержанням зайвих формальностей та інші.

Необхідно зазначити, що сучасний стан правового регулювання відносин за участю споживачів свідчить про їх детальну правову регламентацію з боку актів цивільного законодавства. За-

значене зумовлено наявністю приватноправових та публічно-правових начал у правовідносинах за участю споживача, яка об'єктивно впливає із цільового призначення інституту захисту прав споживачів, структури відповідного законодавства. Саме це особливе поєднання приватноправових і публічно-правових начал, яке спрямоване на усунення правової нерівності його суб'єктів, займає провідне місце у системі ознак правовідносин за участю споживача.

Законодавство про захист прав споживачів містить цілу низку норм, які носять імперативний характер і покликані встановити додаткові гарантії для споживача. Сторони, укладаючи договір, в якому бере участь споживач, зобов'язані враховувати положення законодавства, які є імперативними приписами. Є.О. Мічурін зазначає, що необхідність врахування закону при складанні договору пояснюється низкою причин, зокрема: по-перше, закон усуває недоліки договору, коли в ньому не врегульовано ті або інші аспекти; по-друге, закон встановлює, що в договорі мають бути зазначені зобов'язання сторін, що визначають їх подальші права, а також обов'язки з виконання договору, наслідки невиконання або неналежного виконання сторонами своїх обов'язків; по-третє, можливим є зазначення в договорі найважливіших норм закону, що позитивно впливає на формування волі сторін при укладенні такого договору; по-четверте, закон дає сторонам можливість самим врегулювати свої відносини і сприяє виконанню досягнутих ними домовленостей [9, С. 14-26].

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що, незважаючи на значну кількість імперативних норм у правовому регулюванні договірних відносин за участю споживачів, договір виконує не лише роль юридичного факту, який є підставою виникнення зазначених відносин, а й функцію індивідуального регулятора, в якому його сторони відштовхуючись від принципу диспозитивності отримують можливість врегулювати ті сфери їхньої договірної взаємодії, які не опосередковані нормативним регулюванням.

1. Погрібний С.О. *Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія*. К.: Правова єдність. 2009. 304 с.
2. Міловська Н.В. *Структура механізму правового регулювання договірних страхових відносин*. *Право і суспільство*. 2018. №3. С. 8-104.
3. Кузнєцова Н.С. *Вдосконалення механізму правового регулювання цивільних відносин в Україні. Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті В.П. Маслова, 25 Лютого 2011 р. Харків, 2011. С. 44-46.*
4. Калаур І.Р. *Договірні зобов'язання з передання майна в користування: проблеми теорії і практики: Монографія. 2-ге вид., доп. Тернопіль: Підручники і посібники, 2015. 480 с.*
5. Луць В.В. *Методологічна роль категорії «договір» у цивільному праві України. Методологія цивільного (приватного) права України в умовах європеїзації (Матвєєвські цивілістичні читання): матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27 жовтня 2017 р.)*. Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2017. С.93-96.
6. Сібільов М.М. *Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин*. *Право України*. 2014. №2. С. 34-44.
7. *Договір як універсальна форма правового регулювання: монографія / за заг. ред. проф. В.А. Васильєвої*. Івано-Франківськ, 2016. 399 с.
8. *Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 року №1023-ХІІ*. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 10.10.2022).
9. Мічурін Є.О. *Техніка складання договорів. Науково-практичний посібник*. Серія «Практика і закон». Харків: «ЮрСвіт», 2006. 536 с.

Банасевич І.І. Договір у механізмі правового регулювання відносин за участю споживачів.

Наукову статтю присвячено дослідженню механізму правового регулювання договірних відносин загалом та ролі договору у механізмі правового регулювання відносин за участю споживачів. У статті на основі аналізу наукової літератури та чинного законодавства проаналізовано структурні елементи механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів, здійснено їх характеристику, а також з'ясовано місце та значення договору у цьому механізмі. До елементів механізму правового регулювання договірних відносин за участю споживачів належить: нормативна основа; юридичні факти; цивільні права та обов'язки споживачів та суб'єктів підприємницької діяльності; реалізація норм права та суб'єктивних цивільних прав й обов'язків; захист суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників споживчих правовідносин.

Доведено, що значення та місце договору у правовому регулюванні договірних відносин за участю споживачів виражається у еквіваленті співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів цих відносин. Досліджено місце несправедливих умов договору у співвідношенні нормативного та індивідуального у регулюванні договірних відносин за участю споживачів. Встановлено, що сучасний стан правового регулювання відносин за участю споживачів свідчить про їх детальну правову регламентацію з боку актів цивільного законодавства. Зроблено висновок про те, що незважаючи на значну кількість імперативних норм у правовому регулюванні договірних відносин за участю споживачів, договір виконує не лише роль юридичного факту, який є підставою виникнення зазначених відносин, а й функцію індивідуального регулятора, в якому його сторони відштовхуючись від принципу диспозитивності отримують можливість врегулювати ті сфери їхньої договірної взаємодії, які не опосередковані нормативним регулюванням.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, диспозитивність, споживач, договори за участю споживачів, механізм правового регулювання, несправедливі умови договору.

Banasevych Iryna I. Contract in the mechanism of legal regulation of relations with the participation of consumers.

The scientific article is devoted to the study of the mechanism of legal regulation of contractual relations in general and the role of the contract in the means of legal regulation of relations with the participation of consumers. In the article, based on the analysis of scientific literature and current legislation, the structural elements of the mechanism of legal regulation of contractual relations with the participation of consumers are analyzed, their characteristics are carried out, and the place and meaning of the contract in this mechanism is clarified. Elements of the means of legal regulation of contractual relations with the participation of consumers include regulatory basis; legal facts; civil rights and obligations of consumers and business entities; implementation of legal norms and subjective civil rights and obligations; protection of subjective civil rights and legitimate interests of participants in consumer relations. It is proved that the meaning and place of the contract in the legal regulation of contractual relations with the participation of consumers is expressed in the equivalent of the ratio of normative and individual regulators of these relations. The place of unfair contract terms in the ratio of normative and individual in the regulation of contractual relations with the participation of consumers is studied. It has been established that the current state of legal law of relations with the participation of consumers indicates their detailed legal regulation by acts of civil legislation. It was concluded that despite a significant number of imperative norms in the legal regulation of contractual relations involving consumers, the contract performs not only the role of a legal fact, which is the basis for the emergence of the specified relationship but also the function of an individual regulator, in which its parties, based on the principle of disposition get the opportunity to regulate those areas of their contractual interaction that are not mediated by normative regulation.

Keywords: civil law contract, disposition, consumer, contract with consumer participation, mechanism of legal regulation, unfair terms of the contract.